VÁLSÁG ÉS HUMÁNUM: PROHÁSZKA LAJOS

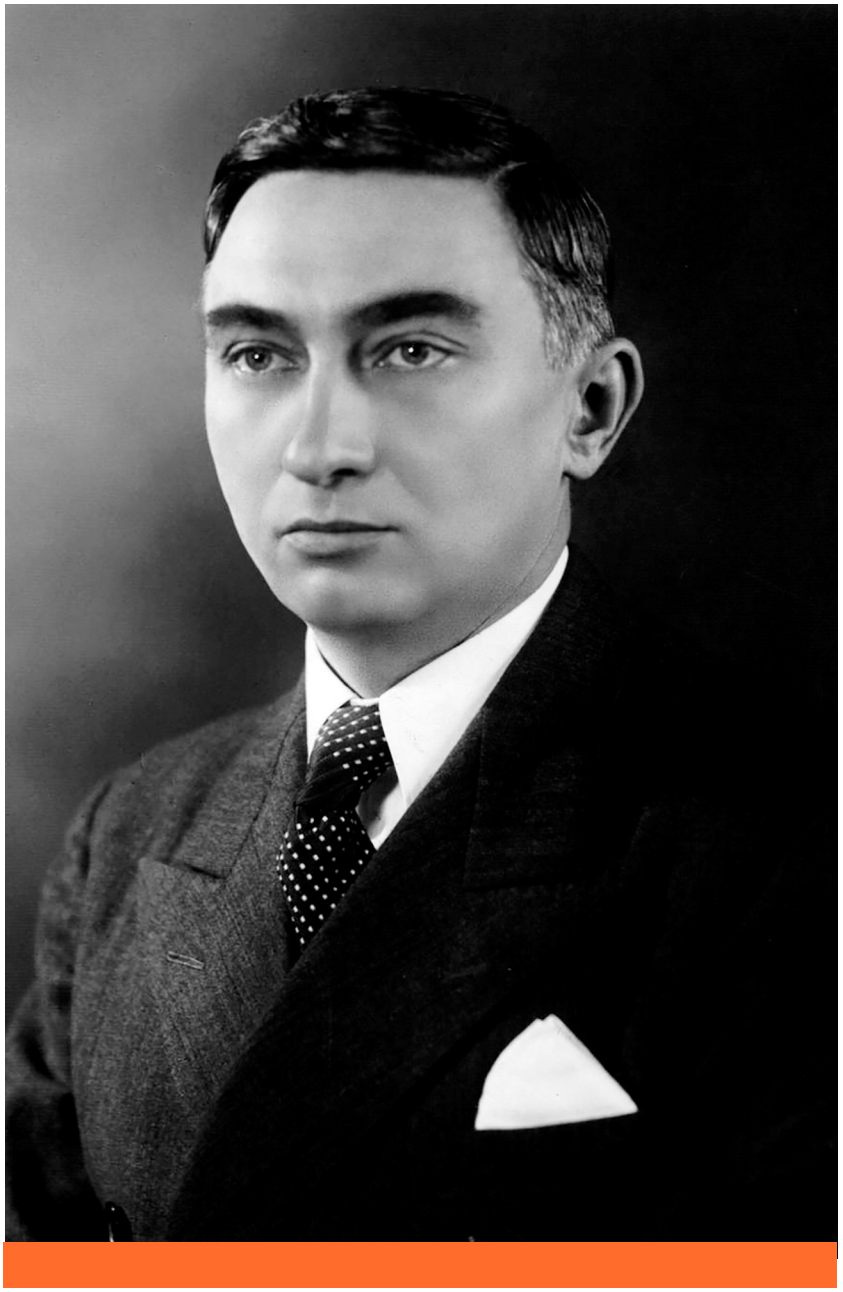
BÉKÉS MÁRTON

Amikor a két világháború közötti magyar filozófiai élet válságtudatáról alkotunk fogalmat, akkor végső soron azt tudakoljuk, hogy a bölcseleti élet vezető személyiségei közül ki és milyen krízisélménnyel, válságértelmezéssel rendelkezett. Bátran mondhatjuk, hogy a ’20-as évek közepén alkotni kezdő, majd az ország szovjetizálásáig tevékenykedő nemzedék tagjai közül Prohászka Lajos (1897–1963) volt az a tudós, aki mind a hivatalos magyar filozófiai élet meghatározó alakja – sőt, mi több: másfél évtizedig vezető személyisége – volt, mind pedig konkrét, megragadható és források bevonásával leírható válságélménnyel, krízistudattal rendelkezett, s ennek koncepcionális, filozófiailag strukturált megfogalmazását is adta.

FORRADALMON INNEN, KONZERVATIVIZMUSON TÚL

A válság meghaladásának követelménye az a pont, ahol egyértelműen választás elé kerül a krízis kérdésével komolyan foglalkozó szerző. Prohászka a ’30-as évek elejére már világos és pontos képet alkotott magának arról, hogy az I. világháború után példátlan hanyatlását átélő európai kultúra milyen oldalról várhatja – s várhatja-e egyáltalán – a krízis legyőzését. A kulturális válság meghaladása kérdésének felvetése előtt Prohászka kitűnő meglátással a filozófiai alapot vetette meg ehhez, majd ezen állva gondolta végig a krízis legyőzésének technikáit és stratégiáját. Mindennek leírása csupán annyiban jelent nehézséget, hogy Prohászka filozófiai munkássága nem kifejezetten a válság miatt kezdődött el – hanem önmagáért –, de már a korai bölcseleti értekezéseiben számos olyan kiindulópontot helyezett el, amelyeken a később keletkező és a válságot érintő művekben indulhatott tovább. (Vagy ezek utólag legalábbis jó okkal köthetők össze.)

A válságmeghaladás forradalmi és konzervatív stratégiáinak útelágazásánál megállva Prohászka tulajdonképpen rövid gondolkodást sem igényelt ahhoz, hogy az 1910-es évek végén kialakult világképének megfelelően azt az alternatívát válassza, amely az emberi teljesség és harmónia követelményével és a kifinomult, művelt élet elhatározásával bír. A klasszikus, antik műveltséget, a katolikus hagyományt, a finom zongorajátékot szerető és Goethe, valamint Hegel, Dilthey és Spranger német idealista filozófiáját követő Prohászka ösztönösen idegenkedett a forradalmiságtól, ami alatt azt is értjük, hogy a baloldali, progressziós erőszakot azonképpen utasította el, amint az antik és keresztény alapokra építkező Európa elhagyásának elképzelését valamilyen más – faji, aktivista, heroikus, fasiszta – mítoszért (történjen az akár a válság radikális lezárása érdekében is). A válság prohászkai legyőzése a ’40-es évekre így abban kulminált, hogy a fokozatosan pesszimistábbá váló szerző az egyéni élet – már



Prohászka Lajos (1897–1963) az 1930-as évek végén

1926-ban felvetett – műként való élését, tehát egyénileg kibontakoztatott és közben Istenhez közeledő formáját választotta. Ezzel célja pedig az volt, hogy *a személyiség egyénileg jusson túl a válságon*, hiszen az eltömegesedés és a racionalizált, gépesített társadalom viszonyai között a közösségi vagy még inkább kollektív válságmeghaladást eleve elképzelhetetlennek tartotta, minthogy a tömegtársadalom kialakulását és a gépkorszakot is az egyetemes krízis termékének tekintette. Vagyis, kijelölve futólag a viszonyítási pontokat, míg Németh László, Bácskay Bencsik Béla és Hamvas – más és más előjellel – Nietzschével együtt *már* itt-ott „túljutott jón és rosszon", addig Prohászka mindvégig *még* innen maradt.

Prohászka – röviden összegezve – a válság tragédiáját a „krisztianizált antik örökség" (Tőkéczki László) egyéni hordozásával látta legyőzhetőnek, amelyet *humánum*fogalmával esztétikai és filozófiai értelemben is igen magas színvonalon írt körül. A konzervatív válságmeghaladási stratégia prohászkai alternatívája nem nosztalgikusan tekintett a válság előtti európai szellemi és anyagi tartalomra, s nem (csak) annak keretét követelte *vissza* korában, hanem mély kultúrkritikai érzékkel és filozófiai felkészültséggel mutatta ki a krízis okát és hatásait, majd tekintett az utánra.

KRIZEOLÓGIÁTÓL KRÍZISIG

Prohászka életútjának bemutatásakor csupán azokat a fontos állomásokat emeljük ki, amelyek a filozófusnak a magyar bölcseleti élet centrumába vezető útját szegélyezték, s amelyek szellemi útjának alakulásában különösen fontos szerepet jelölnek ki maguknak.[1]

Prohászka Lajos (az I. világháború végéig Prochaska) Brassóban született 1897. március másodikán Prochaska Lajos és Schobr Róza gyermekeként. A német és északi szláv felmenőkkel rendelkező gyermek katolikus kispolgári családba érkezett.[2] A fiatalon félárvaságra jutott Lajos és édesanyja Erdélyből Magyarországra jött, már jó egy évtizeddel 1918 októbere előtt. Az érzékeny fiú a budapesti egyetemen – ahol többek között klasszika filológiát tanult – szerzett bölcsészdoktori és középiskolai tanári oklevelet 1920-ban. A fiatal Prohászkát többek között Pauler Ákos és Finánczy Ernő is oktatta, akik a későbbi szellemi fejlődés elindítóinak bizonyultak, előbbi filozófiai, utóbbi pedagógiai szempontból.

> a felvilágosodás eszméit destruktívnak tartotta

A fiatal egyetemista feljegyzései között számtalan utalás található arra vonatkozóan, hogy az élvhajhász életet, Rousseau filozófiáját és a baloldali forradalmakat egyaránt elutasította. Ifjúkori naplójából világosan látható, hogy a felvilágosodás eszméit destruktívnak tartotta, korán felismerte a nemi élet kérdéseinek és a közerkölcsnek az összefüggéseit, kereste és próbálta megválaszolni a vallásos ember etikájára feltett kérdéseit, a nevelési elvek történeti változásainak pedig nagy szerepet tulajdonított. Ekkor még többnyire öntudatlanul, egy évtized múlva viszont már a legvégsőbb következményeikig végiggondolva őket. 1918. október 22-én a következő aforizmát fogalmazta meg: „Önfeláldozás nélkül nincs megváltás."[3] Az októberi események a fiatal bölcsészre a megrázkódtatás erejével hatottak. Ha a következő soraiból nagyvonalúan kivonjuk a kor általános – nála érettebb és idősebb szerzők (Lendvai István, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Tormay Cecile) által 1920 után is vallott – sallangjait, már felfedezhetjük a kultúra és a közélet hanyatlása iránt érzékeny szerzőt. Ezt írta naplójába 1918. október 31-én:

> „Ma éjjel kitört a forradalom, a királyt lemondatják és minden oldalról köztársasági törekvések érvényesülnek. A »nagy« nép – az isteni nép kezében minden hatalom, de a nagy nép tulajdonképp nem akar semmit, csak a vezetői azok, akik a helyzetet kizsákmányolják. Szkeptikusan és bosszankodva nézem az egészet és némileg – fáj a lelkem a magyarságért. Egy kis párt – a szociáldemokraták gyülevész tábora – hamis jelszavakkal és dőre, ábrándos, túlzó ígéretekkel küzdve leteperte a közvéleményt és megbuktatta a mérsékeltek törekvéseit, hogy most a testvériség álarca alatt vak gyűlöletet szítson. […] Munkások és békétlen katonák – ez még nem a nemzet és ezeknek a holdkóros óhajai még nem a népléleknek a visszhangja. Mit is akarnak? Tán maguk se tudják! Forradalmat, felforgatás, mert a zsidóknak ez majd a zsebükre játszik. Osztályharcot, anarchiát, mert ez megfojtja az eszményt és elcsitítja majd a lelkiismeret sikoltásait. […] És érzem erősen: majd egyszer ismét csak győz az igazi eszme. A most úgy istenített nép majd csak föleszmél, hogy koloncot ültetett a nyakába, megrázza a nyakát és akkor jaj lesz a kommunizmus hamis Krisztusának."[4]

A fiatalsága dacára a forradalom folyamatát és végzetét jól látó, minden radikális társadalmi túlzástól mentes Prohászka ezt követően csak egyszer jegyez

1 Felhasznált irodalom: Tőkéczki László: *Prohászka Lajos*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp. 1992.; Faludi Szilárd: Prohászka Lajos és életműve. *Ma és Holnap*, 1993/3.; Lackó Miklós: Egy nemes konzervatív. A kulturfilozófus Prohászka Lajos. *Történelmi Szemle*, 1998/3–4. és Prohászka Lajos: *Életrajz* [Bp., az 1940-es évek közepén, második felében] = Egyetemi Könyvtár, Bp. Kézirattár, F 103/X/3. Kinevezések, hivatalos iratok (F 103/A/39). (A továbbiakban: EKK.)

2 EKK, F 103/XVII/2. Vegyes iratok, Katonai okmányok, Besorolhatatlan iratok – Származási igazolvány. Bp. 1944. november.

3 Prochaska Lajos: *Pillanatnyi ötletek és feljegyzések*. VII. Bp. 1917. szeptember 5. – 1919. június 20. = EKK, F 103/X/7d. Jegyzetek, naplók.

4 *Uo.*

Prohászka Lajos: Prognózis

A világ tehát gyötrődik és tapogatózva keresi az erkölcsiség új lehetőségeit. Valamilyen általánosan megnyugtató megoldásra egyelőre még gondolni sem lehet, ezt meghiúsítja már a keresésnek sokfelé elágazó, sokszor merőben ellentétes iránya. Ezért korai és kockázatos volna bárminő jóslásba bocsátkozni arra nézve, hogy mit várhatunk; itt már nem a tudomány, legfeljebb az egyéni hit szava szólhat.

De ha a jelek nem csalnak egészen, két általános prognosztikus tételt talán mégis meg lehet kísérelni. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy az erkölcsi életnek valamilyen általánosabb szabályozását az erkölcs hagyományos tekintélyi tényezőinek kezdeményezéséből már alig lehet remélni; az élet bekövetkezett eltömegesedése már csak szervezeti szabályozást enged meg, ez pedig felülről, kívülről jönne, és az erkölcs magját nem érintené. Ezért igazi és egyetemes újjászületés csak belülről, valóban a lélek emocionális rétegeiből fakadhat, úgy, ahogy az antik világnak a kereszténységbe való átmenete idején fakadt. S mindjárt ezzel függ össze második megjegyzésünk.

A mai társadalmi fejlődés láthatólag az osztálytalan társadalom irányában halad; hogy ez vajon az európai társadalom végső felbomlásának jele-e, vagy pedig átmenet egy emberileg igazságosabb állapot felé, nem tudhatjuk. De feltehetjük, hogyha ebben a helyzetben bekövetkezik az erkölcsi élet tisztulása és új formáinak kialakulása, ez nem lehet többé típusmorál, aminő az antik görög vagy az újkori udvari-arisztokratikus erkölcs volt, sem pedig merőben individualisztikus, aminő a polgári erkölcs volt, hanem valami a kettő között, talán valóban hasonló a kora középkorihoz: szolidaritásra épülő s mégis olyan, amely az egyéni lelkiismereti döntésnek is teret enged.

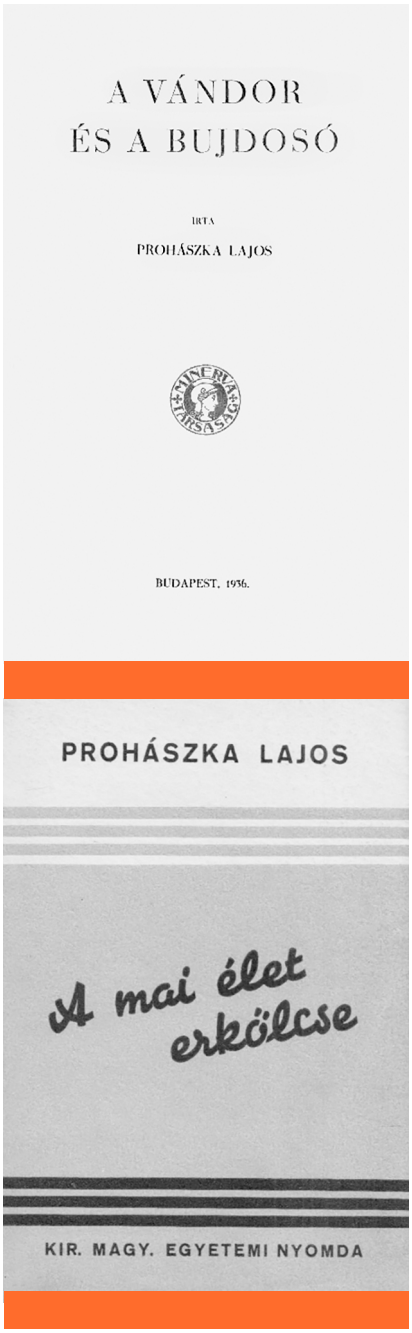
Prohászka Lajos: *A mai élet erkölcse*. Kir. M. Egyetemi Nyomda, Bp. 1945. 217. (részlet)

fel még hosszabb politikai tartalmú sort naplójába. Ez is a forradalmi folyamatok elutasításáról tanúskodik. A kamaszos romantikus szentimentalizmus (halálvágy, elvágyódás, kitörések) bejegyzése után ezt olvassuk 1919. június 18-án: „Keserű szemrehányásokat teszek magamnak, hogy nem vettem én is aktív részt »ellenforradalmi« törekvésekben." Amellyel a Ludovika kadétjainak és a budapesti monitoroknak rosszul összehangolt és csekély mértékben megszervezett, ezért kudarcba fulladt ellenforradalmi felkeléskísérletére utalt. 1919 őszén a végzős Prohászka az egyetemi hallgatók fegyveres tüzér századába jelentkezik, és az egyetemi karhatalom tagja lesz. Prohászka politikai érdeklődését azonban hamarosan elveszíti, ami éppen, hogy javára válik, mert ezzel visszatalál egy egész életre oda, amit 1914-es soraiban megfogalmazott magának: „Kevesebbet tervezni – többet gondolkodni."[5]

Prohászka kezdetben az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa (1923–28) és a Nemzeti Múzeum munkatársa (1923–26) volt, majd életre szóló élményt jelentő utazást tett a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként Berlinbe, ahol megismerkedett kora legjelentősebb kultúrfilozófusával, Eduard Sprangerrel, akivel évtizedeken át levelezett.[6] Hamarosan, a '20-as évek közepén-végén megjárta München, Freiburgot, Párizst és Strasbourgot, valamint Angliába is eljutott. Hazatérése után az Egyetemi Könyvtárban dolgozott (1928–34), és ezzel egy időben Pécsett, majd Budapesten a pedagógia és a filozófia tanárává habilitált (1929 és 1930). 1927 jelentette a nagy áttörést: a Magyar Paedagogiai Társaság és a Magyar Filozófiai Társaság tagja lett. Ezt követően ívelt fel a pályája, amelyet megelőzött két fontos értekezés közzététele: *Az élet*

5 Prochaska Lajos: *Háziszabályok*. Bp. 1914. március 2. = EKK, F 103/X/7d. Jegyzetek, naplók.
6 Vö. Eduard Spranger: *Közerkölcs és személyes erkölcsiség*. ford. Prohászka Lajos, Egyetemi nyomda, Bp. 1936.

mint tett és mű (1926) az *Athenaeum*ban, valamint a filozófiai életben elismertségét biztosító *Vallás és kultúra* (1928). Az utóbbi szöveg keletkezésének körülményeit árnyalja, hogy annak elkészítésére a *Minervá*t szerkesztő Thienemann Tivadar kérte fel, méghozzá már 1926 legelején, azaz Prohászka már a '20-as évek közepén – igen fiatalon – elismert szaktekintélynek számított.



Prohászka Lajos legismertebb művei: *A vándor és a bujdosó* (1936) és *A mai élet erkölcse* (1945)

Prohászka 1930-tól a budapesti egyetem magántanáraként dolgozott, ami mellett 1933-tól a Képzőművészeti Főiskolán is oktatott. 1930-ban a Magyar Filozófiai Társaság másodtitkára lett, majd 1931-től egészen egy évtizedig, 1940-ig ő szerkesztette az intézet lapját, az *Athenaeum*ot. 1933-ban a Társaság főtitkára lett, ami nemcsak a lapszerkesztéssel együtt járó cím, hanem tényleges szakmai elismerés bizonyítéka volt. A lap igazi szellemi fejlődése egyértelműen Prohászka alatt indult el, hiszen a nagy gonddal és megfelelő szakértelemmel dolgozó filozófus minden irányzat számára nyitott, de a szellemi és stilisztikai igényességre mindenkor érzékeny folyóiratot gondozott. Ennek volt szép példája, amikor Prohászka közölte a tudományos életben sokáig mellőzött Kerényi Károly írásait, és recenzeálta is barátja könyvét. Kornis Gyula 1940-ben azzal méltatta Prohászka lapszerkesztői tevékenységét, hogy „az *Athenaeum* az ő keze alatt felvirágzott", ami valóban nem puszta tiszteletkör volt a leköszönő szerkesztő előtt.[7] Prohászka, aki ekkor már rendes egyetemi tanár, 1939-ben a „neveléstudomány nagy műveltségű munkásaként" az MTA II. oszt. A alosztályának levelező tagja lett. Székfoglalóját 1941 őszén tartotta meg, ami a *Platonista Cicero* címen meg is jelent a következő évben, Kornis Gyula ekkor úgy üdvözölte őt mint aki az élet szellemi természetét elementárisan felismerve filozófiai és tudományos munkásságában ezt igyekezett megvalósítani. 1939-ben a Magyar Peadagogiai Társaság elnöke lett, az intézmény lapjába, a *Magyar Paedagogiá*ba 1914 és 1944/46 között rendszeresen írt, ismertetéseiben főként Kornis munkásságát figyelte. 1938 és 1940 között az *Egyetemi Élet* című felsőoktatási lapot szerkesztette. A Pázmány Péter Tudományegyetem pedagógiai tanszékére 1935-ben nevezték ki nyilvános rendkívüli egyetemi tanárnak.

A magyar szellemfilozófusok lapjában, a *Minervá*ban 1932 és 1935 között folytatásokban közölte az 1936-ban könyvben is kiadott *A vándor és a bujdosó*t, amelyet 1941-ben változatlanul közölt ismét, nem szűnő, ostoba félreértésekre alapozott kritikáknak adva ezzel tápot. A magyar nemzetkarakterológia számára alapművet alkotó Prohászka elméletét Szekfű a *Magyar Szemle* 1938. augusztusi számában élesen megtámadta *Nem vagyunk bujdosók* cím alatt. Az 1939-ben összeállított *Mi a magyar?* című antológiába nem kérték fel, noha abban Farkas Gyula *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* (1938) című, *A vándor és a bujdosó*hoz hasonlóan sokat bírált kötet szerzője is szerepelt.

Az 1930-as és '40-es években különösen pedagógiaelméleti és filozófiatörténeti dolgozatai jelentek meg, egyetemi előadásainak témái szerint a neveléselmélet és -történet, valamint a kultúrkritika mibenléte foglalkoztatta. Pedagógiai munkásságának legtöbb eredményt hozó felismerése az volt, hogy a pedagógiát mint a filozófia külön, kultúrfilozofikus ágát fogta fel.[8] A '30-as évek végén, '40-es évek elején Prohászkát mindennél jobban izgatta a korszellem belső eszmei tartalma és annak az életre, főképp a közerkölcsre kifejtett káros hatása. Ennek eredménye a reprezentatív *A mai világ képe* című sorozat első kötetében megjelentetett (1938), majd 1943 során tovább-bővített és könyv formában

7 Kornis Gyula: Prohászka Lajos és az *Athenaeum*. *Athenaeum*, 1940/1. 1.
8 Lásd bővebben: Prohászka Lajos: A pedagógia mint kulturfilozófia. I–II. *Magyar Paedagogia*, 1929/1–2. és 3–6., valamint Uő.: *Az oktatás elmélete* [1937] Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Bp. 2000.

kiadott szöveg, a végül 1945 tavaszán megjelent *A mai élet erkölcse*. A kötet minden – lelki eredetű – hibája ellenére a magyar válságtudat hű kifejezője és Prohászka konzervatív szemléletű krizeológiai útjának dokumentációja.[9]

1943 tavaszán Prohászka szervezni kezdett egy emlékkönyvet Kornis Gyula tiszteletére, amely végül nem készült el, noha a felkértek közül majd' mindenki eljuttatta hozzá 1944 nyaráig a kéziratát (a felkértek között volt többek között Herczeg Ferenc, Horváth János, Kerényi Károly, Moór Gyula, Schütz Antal és Szekfű Gyula). Prohászka ilyen megbízatása nyilván arra ment vissza, hogy az 1936-ban németül is kiadott Pauler-emlékkönyv is az ő közreműködésével készült.

Az 1945-ös fordulat Prohászka korábbi félelmeit igazolta. 1946-ban a demokrácia elfajulásától, a humánum elnyomásáról és a nevelés konzervatív fékeiről beszélt a Magyar Paedagogiai Társaság előtt (*Demokrácia és humanizmus*), de már ekkor nyilvánvaló volt, hogy a baloldali progresszió őt is mellőzni akarja. 1946-ban még megjelenik *Történet és kultúra* című rövid füzete, ám a sorozat, amelyben napvilágot látott, már korábban éles kritikákat kapott, ahogyan Prohászka megnyilatkozásai is. 1946–47 után Prohászka nem publikált többé, néhány neveléstörténeti áttekintését kivéve (*A hellenisztikus kor nevelésének története*. 1947, *A római nevelés története* és *Tantervelmélet*. 1948). 1946–47-ben középiskolai oktatásügyi téren tevékenykedett, miután 1946-ban újraválasztották a Magyar Paedagogiai Társaság elnökének.

Lukács György nyitotta meg ellene a támadást

Egy évvel a háború után Prohászkát több oldalról is bírálatok és kritikák érték, egyfajta mellőzés is tapasztalható volt már. Halasy-Nagy József, (át)érezve Prohászka helyzetét, a következőket írta hozzá: „Ami pedig a támadásokat illeti, azok pillanatnyilag lehetnek kellemetlenek és bosszantóak, de nem érik meg, hogy nyugalmadat megzavarják. Ma annyi a patentírozott demokrata, hogy a fogalmi zűrzavarnak ebben a korában, semmi sem lepheti meg az embert. […] Szúnyogcsípés. A szemtelen féreg ellen nehéz védekezni: el kell hát tűrni fölényes nyugalommal és sztoikus lelkülettel."[10] Ez a tanács azonban ekkor már egyre kevesebbet ért. 1947-ben immár a legfelsőbb szinten is elkezdődött a konzervatív szellemiségű tudósok elleni támadás, amelyet Lukács György nyitott meg, amikor álmegoldásokhoz hasonlította az „irracionális polgári" filozófiát, amely a társadalmi összefüggések iránt nem érzékeny, sőt helyenként tagadja azokat, ráadásul a fasizmus gondolati előkészítőjeként funkcionált. Az 1954-ben megjelent *Az ész trónfosztása*t megelőlegző gondolatmenetében Lukács konkrétan Prohászkát is megnevezte, akinek *A vándor és a bujdosó* című kötete „a magyar szellemtörténet legtisztább megnyilvánulása volt", s mint ilyet be kell sorolni a bűnbe esett tudományos teljesítmények közé.[11] Az év során a szélsőbaloldali progresszió továbbradikalizálódott, és a Lukácsnál sem túl szofisztikáltan jelen lévő gondolat immár totalitárius hangszerelésben hangzott el. Fogarasi Béla – akár Prohászkára is nyugodtan érthető – sorai így szóltak ekkor: „A Horthy-uralom 25 éve alatt […] tudományos életünkben még nagyobb mértékben a reakció szelleme vált uralkodóvá, a humanisztikus tudományok még nagyobb mértékben egyoldalú, német befolyás alá kerültek. A filozófia terén a német reakciós idealizmus, világnézeti irracionalizmus és pesszimizmus, a tudományos világnézet tagadása tárt ajtót nyitott prefasiszta, félfasiszta és később nyílt fasiszta gondolatmeneteknek."[12]

Prohászkát 1949-ben kényszernyugdíjazzák, 1952-ben pedig a Tudományos Minősítő Bizottság méltatlannak ítélte tudományos fokozat elnyerésére, az indoklás szerint azért, mert „az Ön eddigi munkássága alapján tudományos fokozat odaítélésére irányuló kérelmét nem tartotta teljesíthetőnek".[13] Egy rövid ideig tartó és elégtelen álrehabilitációt (1957-ben az MTA II. oszt. Pedagógiai

9 Az utalással kapcsolatban röviden arról van szó, hogy Prohászka édesanyjához fűződő rendkívül szoros, a túlzott kölcsönös kötődés fullasztó hatásával súlyosbított kapcsolata a '30-as évektől károsan befolyásolta a filozófus és a nők viszonyát. Édesanyja 1940-es halála rendkívül meg is viselte, késői házassága csődbe jutott.

10 Halasy-Nagy József levele Prohászka Lajoshoz. Szeged, 1946. november 7. = EKK, F 103/XI. 72. sz. l.

11 Lukács György: A polgári filozófia válsága. *Társadalmi Szemle*, 1947/1. 38.

12 Fogarasi Béla: Tudomány és demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 1947/7–8. 522.

13 Tudományos Minősítő Bizottság, Bp. 1952. július 31. = EKK, F 103/X/3. Kinevezések, hivatalos iratok.



Elhívás –
Prohászka Lajos
és édesanyja síremléke
(Turáni Kovács Imre)
a Farkasréti temetőben
(kozterkep.hu)

Bizottságának tagja lett) kivéve az ’50-es években végig mellőzték, ráadásul régóta testi és lelki betegségek is gyötörték, amelynek Bisztay Gyulával, Kornis Gyulával, báró Brandenstein Bélával folytatott levelezésében fájdalmas sorokban adott hangot. Egy másik barátjának, a pécsi könyvtár igazgatójának, Fritz Józsefnek azonban már 1930-ban panaszkodott fejfájásra és munkakedvének folytonos alább-alábbhagyására, majd két év múlva beismerte, hogy bizony hipochondriára hajlamos – 1955-ös levelében azonban már valóban egy megtört és testileg-lelkileg elgyötört ember írta a sorokat.[14]

Kis közbevetéssel élve érdekes lehet talán ennek kapcsán Prohászka társadalmi kapcsolataira némi pillantást vetni, amely háló csakis a tudományos élet reprezentánsaiból szövődött. Prohászka legjobb, legigazibb barátja Bisztray Gyula volt, akihez olyan szoros szálak fűzték, mint hajdani egyetemi társához, Kerényi Károlyhoz. Rajtuk kívül levelezésének leggyakoribb nevei báró Brandenstein Béla, Kornis Gyula, Halasy-Nagy József, Fritz József és az 1940-es

14 Prohászka Lajos három levele Fritz Józsefnek. Sorrendben: Bp. 1930. november 7.; Bp. 1932. október 9. és Bp. 1955. május 8. = Országos Széchényi Könyvtár, Levelestár, Fond 45/561. 11., 17. és szám nélkül.

évek közepétől Fülep Lajos. Az 1920-as és '30-as évek fordulóján Finánczy Ernővel, Pauler Ákossal és Thienemann Tivadarral bonyolított levélváltása dokumentálható; kortársaival, azaz Hamvas Bélával, Joó Tiborral, Németh Lászlóval, Szekfű Gyulával és Szerb Antallal nem különösebben kereste a kapcsolatot.

Prohászkát 1962-ben a Pedagógiai Tudományos Intézet megbízta egy Horthy-korbeli oktatásireform-történet megírásával, de az soha nem készült el. A '40-es évek végétől alkotott és kéziratban maradt munkáiból a pesszimizmus és a korkritika radikalizálódása olvasható ki (*Szemközt a semmivel*). Csendben, 1963. június közepén, Budapesten hunyt el.

KERESZTÉNY *KALOKAGATHIA*

A '20-as évek második felében elvégzett filozófiai megalapozás után Prohászka sokáig nem nyúlt saját rendszerének épületéhez, talán nem is akart. A '30-as évek első harmadától kissé lejjebb szállva, már a konkrét társadalmi és ezen belül a kulturális, nevelési és szellemi élet válsága, illetve az efölé emelkedés lehetőségei érdekelték. A lét tragédiája alatt az élet tragikus voltát, ez alatt a kultúra válságát vette észre, s ekkor lett időszerű a humánum kérdése is, mint olyan, amely egy konzervatív válságmeghaladás számára vonzó alternatíva elnevezése lehet.

Minden válságértelmezés sarokpontja a modernitással való elszámolás. Prohászka ott látja a modernitás negatív tendenciájának nyomait, hogy abban a keresztény világkép két világa helyett csak egy van, mégpedig az itteni, földi, anyagi, azaz a végességnek menthetetlenül és visszavonhatatlanul, meghaladhatatlanul alávetett emberi világ. Vagyis 1933-ban kelt megfogalmazásával:

a konzervatív válságmeghaladás alternatívája

> „A modern felfogás […] a keletkezés és elmúlás világát emeli az igazi lét rangjára. Az ittlét lényege éppen a keletkezés és elmúlás; a Túlnant ezzel elejti, a mulandó lét tragikumát ellenben itt fogja. Ettől fogva jelenik meg a tragikum mint magának a létnek konstitutív tényezője. Itt, ebben az egyedül lényegessé átminősített mulandó létben válik a tragikus is igazi, mély legyőzhetetlen tragikummá. Most lesz ez a folytonos keletkezésnek és elmúlásnak árjában tovasodródó élet az örök félelem tárgyává és a halál, amely mindennek végét jelenti, értelmetlenül lesújtó brutalitássá, a létezés katasztrófájává. A félelem a nem-léttől, a semmitől […], ez a modern tragikus életérzés ütőere. Hányódás, tépettség, nyughatatlanság, mindenfelől tátongó örvények megpillantása: ez a modern ember sorsa."[15]

Prohászka egy 1938-as hozzászólásában a Magyar Filozófiai Társaság plénuma előtt arra mutatott rá, hogy nincsen szükség a humánum bármilyen jellegű átfogalmazására, hanem annak tiszta, antik formáját kell életeszményként követni. Majd így szólt, jelezve a kérdés krizeológiai olvasatának jelentőségét:

> „Fejtegetései végén az előadó úr találóan jegyzi meg, hogy a humanizmus eddig még mindig a válság korszakaiban – ahogy ő mondja: történeti határhelyzetekben – lépett fel. […] Ha ma is humanista törekvésekkel találkozunk, ez nyilván szintén a válság egyik tünete, de egyúttal legyőzésének kísérlete is."[16]

A humanizmus számára valami olyan életeszmény, stílus és azzal szoros közösségbe kapcsolódott tartalom, az életmű és -minőség magas fokú létrehozása volt, amely a kor számos tendenciája ellenére képes lehet egyéni utat kijelölni a válság túlhaladásában érdekelteknek.

1939-ben a *Sziget*ben az ógörög embereszmény változatairól elmélkedve fogalmazta meg a kérdést, hogy fel lehet-e újítani azt? Abban a formában, amint

15 Prohászka Lajos: Pauler tragikus életérzése. *Athenaeum*, 1933/6. 351.
16 Prohászka Lajos hozzászólása Mátrai László *Humanizmus* című előadásához. *Athenaeum*, 1938/3–6. 29.

Hellaszban létezett, biztosan nem – válaszolt, hiszen ez a görög történelemben is csak bizonyos időszakokban élt, ráadásul azóta időfeletti eszménnyé vált; azaz új formát kell csupán találni neki, hiszen „az életnek mindenesetre megvan a joga arra, hogy egyszer kiérlelt formáit megismételje s újra mozgásba hozza”.[17] Prohászka a *kalokagathia* megvalósítására a tett és a mű 1926-ban megfogalmazott álláspontját újítja fel s erősíti meg, amikor ezeket eltérő minőségű eszköznek tekinti „az emberi lét tragikus meghasonlottságától és magánosságától [való] megváltásban”. Az igazi ógörög embereszményre – más szavakkal humánumideára, a *kalokagathiá*ra – vonatkozva Prohászka így parancsol: „Az élet bontakozzék ki szabadon, de ugyanakkor alakuljon mintaszerűvé is.” Azaz az élet erkölcsi és esztétikai – jó, szép és igaz – tartalma fonódjon össze, más szavakkal: ami morálisan vállalható, az szép is legyen, s megfordítva.

E humánum-fogalom megértése azonban a modernitásban majdhogynem lehetetlenné vált, az élet mintaszerű élése pedig alapjaiban lett problematikussá. Prohászka ezen túlmenő gondja e szövegben fogalmazódik meg először és a legvilágosabban, hogy ti. az antik *kalokagathia* eszménye nem igényelte a megváltó személyét, hanem olyan valamit jelentett, ahová „pusztán saját erejének megfeszítésével küzdi fel magát” az ember. Az ókori jelentés egymással összefüggő elemeinek szétbontása vezetett oda, hogy „a polgári korszak […] embertípusának nem sikerült többé semmiképpen a *kalokagathia*”, vagyis a modernitás embere visszavonhatatlanul elesett az ideális embertípus ormára való felemelkedéstől. Vagy mégsem. Az egyéni úton – és ma már csak így – elsajátítható műveltség, az erkölcsös tett és a művel formába zárt igaz és szép szellem, továbbá az egyéni élet burkát jelentő kiművelt stílus olyan életegységet hozhat létre, amely (talán) kivezet a tömegessé vált krízis vergődéséből.

Prohászka Lajos fontosabb művei

Vallás és kultúra: Leopold Ziegler filozófiája. Dunántúl Nyomda, Pécs, 1928.

A vándor és a bujdosó. Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1936., (2. kiadás) Danubia, Bp. 1941., (3. kiadás) Universum, Szeged, 1990.

A platonista Cicero. MTA, Bp. 1942.

A mai élet erkölcse. Királyi Egyetemi Nyomda, Bp. 1945. és (2. kiadás) Universum, Szeged, 1991.

Történet és kultúra: tanulmányok, esszék, recenziók. szerk. Orosz Gábor, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, Bp. 2015.

ÉRTÉKELÉS

Prohászka Lajos saját útján nem mindig és nem is kifejezetten az európai válságra reflektálva ment végig, de jó okkal tekinthetjük az egyik legmélyebb és legvégiggondoltabb krizeológiai szerzőnek, mivel pályája elejétől érezte a válságot, majd a pálya közepétől kezdve egyre inkább és egyre tudatosabban írta le és kritizálta is azt. A ’30-as évek végétől, különösen a rá következő évtized első harmadától kezdődően pedig világosan látta az I. világháború óta tartó folyamatok nehezen visszafordítható és rendkívül negatív hatását. Filozófiai besorolása lényegében szükségtelen, hiszen a kor szellemfilozófiai áramlatába ugyan beilleszkedett, de önálló bölcseleti próbálkozásai épp annyira magukon viselik a sprangeri kultúrfilozófia, mint a mérsékelt hegelianizmus és a krisztianizált ógörög emberideál iránti szimpátia nyomait. Mindennél beszédesebb, hogy a Kerényi szerkesztette *Sziget*-antológia 1939-es kötetébe írta utolsó, összefoglalónak szánt humánumfogalommal foglalkozó és meglehetősen hellenista szövegét. Prohászka talán érdeklődésének speciálisan neveléselméleti és pedagógiatörténeti vonatkozása miatt nem mindig ment mélyebben bele krizeológiai vagy válságtörténeti fejtegetésekbe, ám az erkölcs és a morálfilozófia iránti megkülönböztetett érdeklődéséből kifolyólag az európai válság erkölcsi dimenzióját mindenkinél érzékenyebben érezte meg s írta le a két világháború közötti Magyarországon. ■

> „krisztianizált ógörög emberideál”

17 Prohászka Lajos: Variációk a Kalokagathiáról. *Sziget*. III. 1939. 69.